

De huiszegen op De aardappeleters van Vincent van Gogh

geschreven voor Kees Rovers door Gerard Rooijackers
op 17 maart 2024

Links op de achtergrond van *De aardappeleters*, in 1885 door Vincent van Gogh in Nuenen geschilderd, hangt tegen de wand tussen de klok en het "veurste gebont" (het eerste gebint) nabij de bedstede een ingelijste prent. Het betreft een zogeheten huiszegen, bedoeld om het huis tegen onheil te beschermen.

In het proces van devotionalisering vanaf circa 1840 zien we in Zuidoost-Brabant in de interieurs van eenvoudige boeren, wevers en landarbeiders religieuze objecten ter verering opkomen. Zeker rond de bedstede zien we dan ingelijste prenten, wijwaterbakjes en rozenkransen verschijnen om de dag gewijd te beginnen en af te sluiten. Het zijn devotieele, rituele handelingen die de familie De Groot onder de hoede van 'mijnheer pastoor' plaatsen binnen de parochiële groeps cultuur van die tijd. Een katholieke volks cultuur die tevens werd gekenmerkt door demonstratieve, zo niet triomfalistische, processies en bedevaarten. Kinderrijke katholieke gezinnen ook, zodat een echtpaar met een groot gezin 'goed had geboerd onder het veurste gebont'.

Het katholieke kerkvolk ging zelfs jaarlijks in processie ter bedevaart naar Kevelaer, liefst 57 kilometer oostelijk gelegen in het oude Land van Kleef, om er Maria als 'Troosteresse der bedrukten' (*Consolatrix afflictorum* zoals haar Latijnse eretitel

daar luidt) te vereren. Een reis die je in je eentje niet zo gemakkelijk ondernam als je niet zelf de middelen had. Daartoe beschikte men over een reisbureau avant-la-lettre in de vorm van een bedevaartbroederschap: de zogeheten Eindhovensche Processie die in 1742 (precies honderd jaar na het begin van de devotie in Kevelaer) was opgericht met een vast opstappunt in Nuenen alwaar een Broedermeester een officieel aanspreekpunt was voor geïnteresseerde pelgrims. Op de eerste donderdag na Maria Hemelvaart (15 augustus) vertrok 'de bevert' steevast in een lange stoet al biddend en zingend te voet, met enkele karren en wagens voor hen die te moe werden of ziek en slecht ter been waren, naar het heiligdom, waar men met een overnachting in Oostrum / Venray een dag later aankwam.

Een echte reis dus, en aangezien vrije tijd destijds in feite heilige tijd was, betrof het een toegankelijke en religieus gelegitimeerde vakantie. Doorgaans gingen meer vrouwen dan mannen ter bedevaart, en met name onder jongeren was de pelgrimage populair om er een lief op te doen. Kevelaer was, lang voor de introductie van *tinder* en andere dating-apps, een serieuze huwelijksmarkt. De onvermijdelijke uitspattingen, frivool ver van huis werden, zeker tegen het einde van de negentiende eeuw, door de kerkelijke overheid steeds meer tegengegaan door extra toezicht en een dagvullend devotieel programma.

In dat licht moeten we in 1894 dan ook de transformatie van de Eindhovensche Processie in de Broederschap Bedevaart Eindhoven-Kevelaer zien, nog wel met officiële goedkeuring van de Bossche bisschop. Deze broederschap bestaat overigens nog steeds, hetgeen veel zegt over de aloude populariteit van deze traditionele volksdevotie. Eindhoven is dan nog echt een kleine gemeente, het woord stad in de huidige zin van het woord nauwelijks waard. De

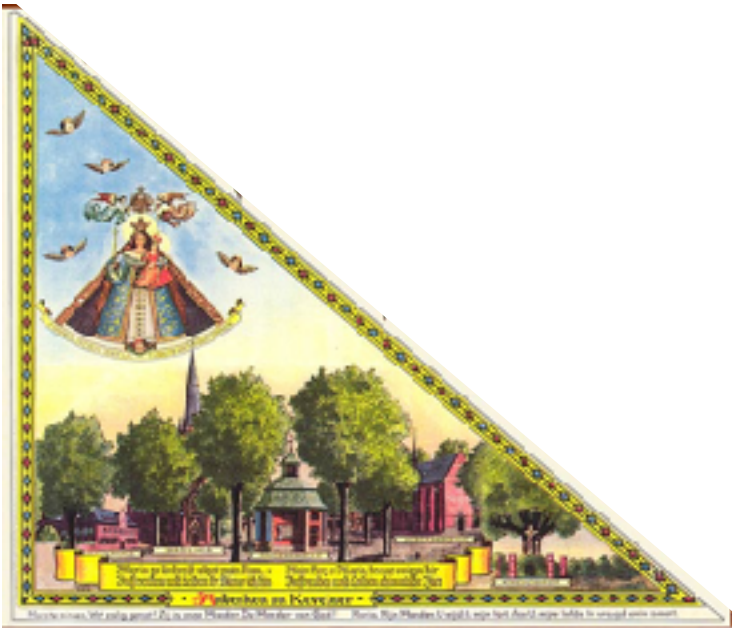
Overnachten in Oostrum en Venray op de weg naar Kevelaer. Het is een religieuze broederschap op de laatste punt bedevaartgangers op weg naar de kapel. Collectie Broer's Museum.

gebroeders Philips hebben zich er enkele jaren eerder (1891) gevestigd. Het is een agrarisch marktcentrum waar de landbouw aanleiding geeft tot oprichting van een belangrijke Coöperatieve Centrale Boerenleenbank (1898) evenals tot een populaire devotie rond de heilige Nicolaas van Tolentijn met gewijde broodjes tegen veeziekten die door de paters Augustijnen in datzelfde jaar 1898 wordt geïntroduceerd. Kortom, een stad en regio waar een 'boerenschilder' als Vincent op zijn plek was.

Kon je in de Eindhovense Paterskerk devotieprentjes van de heilige Tolentinus krijgen, uit Kevelaer brachten de pelgrims traditiegetrouw een driehoekig bedevaartvaantje en een huiszegen mee naar huis.

Karakteristiek voor Kevelaer was ook een zogeheten rebusprent, waarin op speelse wijze het lijden van Christus werd verwoord en verbeeld. Juist het daar ter plekke in een van de vele devotionalia-stalletjes kopen en liefst nog door een

priester laten zegenen van al dat drukwerk, zorgde voor extra sacrale kracht. De objecten werden er als het ware magisch opgeladen.

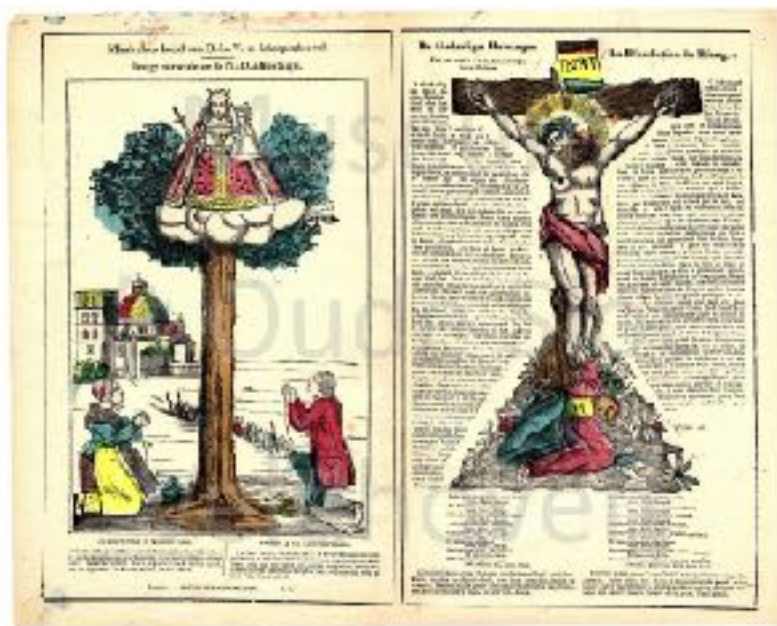
Het bedevaartvaantje werd op de terugreis achter een van de oren van het paardenhaam gestoken of op een hoed, later ook wel als fietsvlaggetje,

meegevoerd. De huiszegen werd traditioneel aan de binnenzijde van de kastdeur geplakt. Bij goeude boeren betrof dit het zogeheten 'kammenet' oftewel het kabinet in de 'goeikamer', bestaande uit een onderbouw met drie laden en een hoge opbouw met grote paneeldeuren voorzien van een kuif.

De familie De Groot in Nuenen bezat geen kabinet en zal de huiszegen aan de binnenzijde van de 'schapraai' oftewel de etenskast geplakt of genageld hebben. Deze provisiekast was manshoog en had twee smalle paneeldeuren. Aan de bovenzijde was soms een lade aangebracht, maar meestal zat die in de kast onder het schap op buikhoogte. Deze deuren waren doorgaans te smal om de hele huiszegen aan de binnenkant op te bevestigen. Vandaar dat de huiszegen, die uit twee afzonderlijke prenten op één blad bestond, in tweeën kon worden geknipt. Twee halen, één betalen dus. De huiszegens werden in Kevelaar omstreeks 1885 voor een stuiver verkocht. Omstreeks 1830 kostten ze een cent en nog eerder, voor de komst van keizer Napoleon een oortje (= twee duiten of een kwart stuiver: omgerekend 0,0125 cent), vandaar dat ze worden gerekend tot de zogeheten oortjes- of centsprenten. Je kon er dus 'je laatste oortje mee versnoepen' zoals het gezegde luidt.

Leden van het 'goei katholieke' Nuenens boerengezin De Groot zijn zeker eens of meerdere malen op voetbedevaart naar Kevelaar

geweest en zullen daar een huiszegen van hebben meegebracht. Voor de prijs hoefden ze het niet te laten. Maar hoe weten we nu zeker dat het een huiszegen uit die bedevaartplaats betreft en niet uit een ander populair pelgrimsoord zoals Scherpenheuvel in Vlaams-Brabant? Daarvoor moeten we naar de

iconografie van de traditionele, heel vormvaste, huiszegens uit die plaatsen kijken. In beide plaatsen is de linkerprent op het blad gewijd aan het cultusobject ter plaatse, dus Onze Lieve Vrouw van Scherpenheuvel en die van Kevelaer. het betreft in beide gevallen een zogeheten staakmadonna of processiemadonna, waarbij het lichaam bestaat uit een wijde kegelvormige mantel. In haar rechterhand hanteert ze een scepter, en op haar linkerarm draagt ze het Kind Jezus. Onderscheidend is evenwel de skyline: in Scherpenheuvel de beroemde koepelbasiliek en in Kevelaer de kleine kapel met daaromheen een uitgebreid devotioneel complex aan gebouwen.

Maar omdat op het schilderij *De aardappeleters* zoals gezegd alleen het rechterdeel van het huiszegen met daarop een voorstelling van een Calvarieberg (letterlijk: schedelplaats, vandaar het doodshoofd) is afgebeeld, hebben we hier dus niet zoveel aan. Maar er is een karakteristiek verschil in de weergave van de Calvarie tussen beide plaatsen. In Scherpenheuvel staan daar de beide Aartshertogen Albertus en Isabella, stichters van de devotie aldaar, onder of alleen een geknielde Maria met haar handen gevouwen op haar knieën. Op het eerste gezicht lijkt ze veeleer met los haar op Maria Magdalena, zij het dat haar zalfpot

als attribuut ontbreekt. In Kevelaer zien we steevast Maria en Johannes staande onder het kruis, zoals ook Vincent de huiszegen heeft weergegeven.

Zo'n huiszegen moeten we niet opvatten als wanddecoratie. Sterker nog, in veel gevallen was die onzichtbaar, en kwam deze alleen in beeld wanneer de kastdeur werd geopend. Dit gebeurde zeker ten tijde van zware storm en onweer. De familie zat dan binnenshuis in 'den herd' om de tafel geschaard. Alle blinkende voorwerpen, die volgens het volksgeloof immers de bliksem zouden kunnen aantrekken, werden opgeborgen zoals het bestek in de 'schuif' (de tafellade). De spiegel werd afgedekt of omgedraaid. Terwijl moeder de gebedstekst op het huiszegen hardop met de kinderen begon te bidden (of een standaardgebed voor analfabeten), ging vader met wijwater en een palmtakje naar buiten om de hoeken van het huis te zegenen.

De huiszegens hebben derhalve een rituele functie als afweermiddel ter bezwering van onheil. De bewoners van dit huis dienden bewaard te worden, zoals we kunnen lezen (in al naar

gelang de tijd variërende tekstredacties) op de huiszegen van Kevelaer, 'voor zonde en alle kwaad', meer specifiek aardbeving, zware ziekten, pest, koortsen en de gevolgen van water en vuur. Opvallend is dat zwarte magie hier niet (meer) genoemd wordt. Dat is in de huiszegen van Scherpenheuvel nadrukkelijk nog wel het geval, waarbij de reeks rampen wordt afgesloten met 'tooverij en duivelsch gespuis'.

Kenmerkend voor dit populaire drukwerk zijn de felle kleuren. Oorspronkelijk betrof het houtsneden die met duim of vinger werden voorzien van signaalkleuren met dotten rood, blauw en geel. Met de opkomst van de lithografie werden in de tweede helft van de negentiende eeuw ook deze huiszegens als steendruk (chromolitho, oftewel kleurensteendruk) uitgevoerd, waarbij de karakteristieke felle kleuren werden gehandhaafd. Kennelijk viel dat in de smaak bij de kopers en werd aan deze vorm vastgehouden, ondanks het feit dat veel subtielere kleuren technisch mogelijk waren.

Het is niet toevallig dat Vincent de felle kleuren op het verder relatief monochrome schilderij heeft weergegeven. Van Gogh was een echte liefhebber van dergelijke religieuze en profane houtsneden en volksprenten, die hij zeker goed had leren kennen in de winkel van Blussé en Van Braam te Dordrecht, waar hij in het voorjaar 1877 door bemiddeling van zijn oom Cent (1820-1888) enige tijd als loopjongen werkt. Dat baantje werd, zoals zoveel betrekkingen bij Vincent, geen succes maar hij schreef in zijn brieven wel gedreven over houtsneden, litho's en kinderprenten. Kort na het voltooien van zijn eerste meesterwerk, wat *De aardappeleters* ook voor hem was, legt hij in de jaren 1886-1887 te Parijs een collectie van maar liefst zo'n 660 kleurrijke Japanse houtsneden aan. Hij overweegt zelfs om ze te gaan verhandelen (hoewel Japan een rage was bleek ook dit geen haalbare kaart) en benut ze als inspiratiebron. Hij schildert enkele prenten na en gebruikt ze als achtergrond bij zelfportretten.

De collectie Japanse ingekleurde houtsneden van Vincent is in Amsterdam bewaard gebleven. Wie de Nederlandse ingekleurde

houtsneden wil zien, waaronder een prachtige verzameling (intensief gebruikte) huiszegens en bedevaartvaantjes, wende zich tot het volksprentenkabinet van Museum 't Oude Slot te Veldhoven dat ook online raadpleegbaar is:

<https://museumoudeslot.nl/collectie/?query=huiszegen>

<https://museumoudeslot.nl/collectie/?query=bedevaartvaantje>

Vincent van Gogh, *Zelfportret met verbonden oor*, 1889. The Samuel Courtauld Trust, The Courtauld Gallery, Londen.